

המכתם המשכילי ב'המאסף', כתב-העת העברי הראשון:

"שיר או משל קטן ערוך בדברים אחרים על ענין רב"

המאסף ד' (תקמ"ח), ל"ב¹

מאת משה פלאי

רסם בכרך הראשון של כתב-העת, ואינו דן במכתמים כלל. ואילו שפירא (תולדות הספרות העברית החדשה, 309-333) אכן דן בתופעות "היציאה המשלונית" בקשרות הדורות ובקשרות הרוקוקו וההשכלה, שלדעתו מצאו במשל, בפתגם ובמכתם "את צורת הביטוי המתאימה" להם ביותר. הוא עומד על תולדות האפיגרמה וזיקתה לסונטה, שבמחצית השנייה של המאה הטי"ז היתה בעיקר אפיגרמה חרוזה. להלן מרחיב שפירא את הדיבור על יצירתו המישלונית של סאטאנוב, אך אינו עומד על מהותו של המכתם ואינו עוסק במכתמיהם של ברי"ל ואחרים.

שאנן (הספרות העברית החדשה לזרמיה, א', 71-75) אף הוא דן ב"משל התנייכי והמשל האיזופי" ובפריחתם על אדמת ה"אאופקלרוגני". הוא מדגיש את השפעתו של לסינג בענייני קשרות בהגדרותיו וכן את פסיקתו בשאלת המבנה של המשל (החשובה לענייננו) "כגון, שני החלקים של המשל האפיגרמ-מאטי". שאנן עוסק בעיקר בכתיבתו המישלונית של סאטאנוב, מזכיר את ברי"ל, וולפסון, בן-זאב ולינדא, שכתבו מכתמים, אך אינו עומד על מהותו של המכתם. באופן כללי, ניכרת בחקר קשרות ההשכלה ובביקורתה המגמה לראות במשל המשכילי שני סוגים: משל סיפורי ומשל פתגמי, ובעיקר לדון בראשון ולהתעלם מן השני או רק לדון במשלי החכמה של סאטאנוב (לדוגמה: האנציקלופדיה העברית, כ"ו, 717).

גם צמריון (המאסף [:] כתב העת המודרני הראשון בעברית, 107-144), העוסק בקשרו על המאסף במוטיבים של שירת המאסף, מערב שירה, משל ומכתם לכלל דיון מוטיבי, אך אינו דן במכתם כלל ועיקר. לעיון בתופעות המכתם בקשרות ההשכלה העברית בראשיתה מוקדש דיונונו זה.

האפיגרם והגדרתו בקשרות האירופית

בחקר האפיגרם והגדרתו בקשרות האירופית, העירו חוקרי האפיגרמים על הבעייתיות בהגדרת הסוגה בהתפתחות ההיסטורית במאות שקדמו לנאורות של המאה הי"ח. גיילי וקורץ (Gayley & Kurtz) ציינו, כי "מגוון השירים שהוגדרו כאפיגרמים הוא כה רחב באופן המונע מראש כל סיווג מניח את הדעת על-פי התוכן או הצורה".³ חוקר האפיגרמים האדסון מוכן לקבל כהגדרת עבודה, שהאפיגרם במאות הטי"ז והי"ז הוא "שיר קצר המסתיים בשנייה או בהיפוך מחוכם של הרעיון, שלקראתו חותרת כל יתרת החיבור". כמוכן, יסודות אלה של שנייה והיפוך תחבולני שבהגדרה לא תמיד יושמו לשימוש באפיגרמים. האדסון הציע להכניס בהגדרה תיקון קל: ליד ההיגד "היפוך מחוכם של הרעיון, להוסיף: "או המשך נמלץ ומלמד מוסר" ("sententious comment").⁴ לדבריו,

אחת התופעות הבולטות בעשרת כרכי המאסף, כתב-העת העברי המודרני הראשון שהופיע בשנים 1783-1811 בהשכלה הגרמנית, מבחינת שכיחותה - אף כי לא מבחינת היקפה הכמו-תי - היא פרסומם של עשרות מכתמים קצרים. לפי רישומי בסיפרי שער להשכלה, 'מפתח המאסף', נדפסו בכתב-העת 94 מכתמים. ז'אנר קפורתי זה הוא אפוא הז'אנר השני הנפוץ ביותר בהמאסף, לאחר השירים, שמספרם הגיע ל-122.²

המכתמים, שהיו מאוד שכיחים בקפוריות אירופה במאה הי"ח, נבחרו על ידי המשכילים העבריים ועורכי המאסף כסוגה קפורית נאותה משום שהיתה שילוב של שני מקורות החשפעה שפעלו עליהם: מחד גיסא, היה המכתם מקובל במסורת קשרות הדורות, ומאידך גיסא, הוא התאים לרוח הנאורות האירופית והיה נפוץ כאמור בקפורותה. נוסף על כך, הסוגה משכה את לב המשכילים כשם שמשכה את סופרי הנאורות האירופית משום תכונותיה הז'אנריות המיוחדות. למרות זאת, בהיסטוריה של קשרות ההשכלה העברית ובביקורתה הוזכר אומנם מקומו של המכתם במסגרת הדיון במשל המשכילי, אך לעיתים בלא להבחין בין המשל לבין המכתם. ואילו דיון של ממש בסוגה של המכתם טרם נערך עד כה.

לחובר (תולדות הספרות העברית החדשה, א', 78-86) מקדיש פרק שלם ליממשלי משלים וחכמים ודן במישליהם של יואל ברי"ל, אהרון וולפסון ויהודה בן-זאב, ובמיוחד במשלים התנייכיים של יצחק סאטאנוב. קלוזנר (היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', 157), לעומת זאת, רק מזכיר שנדפסו "מכתמים שונים" בהמאסף, אגב פירוט החומר שנתפ-

1. הגדרת המכתם על-פי עורכי המאסף. מאמר זה מבוסס על הרצאתי בכנס איגוד הפרופסורים לעברית בארה"ב בניו-יורק, ביוני 2001, והוא עיבוד פרק בסיפרי החדש דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הקפורית של הלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה (ישראל, תשס"א).
2. ראה הפרק על השירה בסיפרי דור המאספים בשחר ההשכלה. וכן סיפרי שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א).
3. בקפרם Charles Mills Gayley and Benjamin Kurtz, *Methods and Materials of Literary Criticism*, (Boston & New York, 1920) עמ' 30; הדברים גם הובאו על ידי האדסון, Hoyt, Hopewell, Hudson, *The Epigram in the English Renaissance* (New-York, 1966) עמ' 1.

האפיגרם בתקופת הרנסאנס הסתיים לפרקים במשפט קריאה המסכם את הרעיון ולאו דווקא בהיפוך שנון⁵.

בנאורות הגרמנית היה זה לסינג שבחן בשנת 1771 במסה ארוכה את תולדותיו של האפיגרם והגדירו כ"שיר שבו - בדרך הסוג של הכתובת (Aufschrift) המקורית - מתעוררות תשומת-ליבנו וסקרנותנו לגבי נושא מסויים ואנו מוחזקים במתח פחות או יותר במטרה להביאן לידי סיפוק בבת אחת" (לסינג, בכתביו, כרך ה', 1970, עמ' 424). לסינג טען שהאפיגרם חייב להיות דו-צדדי, בן שני חלקים, במבנהו הקצר: החלק הראשון של האפיגרם, שהוא מכנהו "Erwartung" - ציפייה - מושך את תשומת-ליבנו לנושא מסויים ובונה את סקרנותנו לגביו. ואילו בחלק השני, "Aufschluss" - גילוי, חשיפה, התרה, או הסבר - סקרנותנו באה על סיפוקה באמצעות ההסבר. לסינג דחה את האפיגרם הפשוט במבנהו, וטען, שהאפיגרם האמיתי חייב להיות שנון וחד.

הרדר, לעומת זאת, קיבל את האפיגרם הפשוט כצורה המועדפת; הרדר מוכן לוותר גם על קיצורו של האפיגרם אם התוכן והבהירות מכתבים זאת (הרדר, בכתביו, כרך 15, 1888, עמ' 373). עם זאת, טען הרדר שהאפיגרם חייב לפעול על נפש האדם, כשם שדרש זאת מן השירה הלירית. תפיסת האפיגרם של הרדר נוטה איפוא לצד האמוציונאלי בעוד שתפיסתו של לסינג ראתה באפיגרם נטייה לאינטלקט ולא לרגש⁶.

הגדרת האפיגרם ומונחים קרובים: השימוש במונחים השונים והקרובים לציון האפיגרם בספרות הביקורתית וההיסטורית, בלקסיקונים ובמילונים הספרותיים אינו אחיד, והוא עלול להביא לידי בלבול וערבוב תחומים הן בלועזית והן בכינוי העבריים. כדי להתגבר על כך, ננסה לעמוד על כמה מן ההגדרות ועל ההבדלים ביניהן. על-פי הגדרת לקסיקון ספרותי מקובל, האפיגרם בשימושו כיום הוא היגד תמציתי קצר, שנון ומרוכז⁷. האפיגרם נכתב בדרך כלל בחרוזים, והריהו עומד על עניין מסויים בשנייה בצורה מלוטשת, סאטירית ופאראדוקסאלית (180).

ה'אפוריזם' (aphorism), לעומת זאת, הוא משפט מדויק ובו עקרון או מושג הנאמר במילים שנונות. האפוריזם מביע אמת כללית, והוא נמסר בדרך כלל בפרוזה, בצורה הנחקקת בזיכרון (31, 180). הגדרתו של אוכמני מקיפה ומדויקת: הוא מגדיר את האפוריזם כ"אמרה חריפה ושנונה האוצרת בתוכה נסיון חיים, השקפה על אדם, תפיסת החיים וכיו"ב. האפוריזם

קרוב למכתם, אלא שלא כמותו אינו מבטא נסיון חיים חברתי, אלא כולו טבוע בחותם האינדיבידואליות של אומריו. ניסוחו חטוב, מפתיע. לרוב יש בו גם עוקץ. הוא מעודן, פרי תרבות עמוקה, טבול במשהו ספקנות, על כל ליטושו, חותמו חותם של ספונטאניות, של נצנוץ רעיון. השעשוע שבו רק לבוש, תוכו כובד-ראש" (אוכמני, **תכנים וצורות**, 60).

גרסו מציינ את תכונותיו העיקריות של האפוריזם: הקיצור וההכללה. האפוריזם מעיר על היבט חוזר כלשהו של החיים, ומנוסח במונחים המכוונים ליישום בר-קבע ואוניוורסאלי. ייחודו של האפוריזם שיש לו מחבר, והוא נושא את חותמו; היעילות המוחלטת שלו תלויה בניסוח אמנותי, בשלמות סובטילית או תמציתית של ניסוח שלעיתים יתקרב לשירה באיכותו ובריכוזו⁸. אודן מבחין בין ה'אפיגרם' שהוא תואם למקרה אחד ובין 'אפוריזם' שחייב לשכנע כל קורא כי הוא אמת אוניוורסאלית, או שהוא אמיתי לגבי הקבוצה שאליה הוא מכוון⁹.

ובכן, למרות צדדים של קרבה שבין האפיגרם והאפוריזם, מצטיירים ההבדלים הבאים: שירה לעומת פרוזה, צמצום היישום לעומת הרחבתו האוניברסלית, סגנון כללי ומתכונת 'אפיגרמטית' לעומת חותם אישי של מחבר האפוריזם.

ואילו המילים הנרדפות בלועזית maxim, או: adage, מתייחסות למשפט קצר ומדויק, המבוסס על ניסיון, והכולל עצה מעשית, דהיינו 'אפוריזם', אף כי יש המייחסים אותו גם למשל החוכמה (הולמן, 290). ה-apothegm הוא אמרה קצרה, שנונה ומחנכת, ובה ניסוח קצר של אמת או מושג: משל קצר¹⁰. משל החוכמה (proverb) מוגדר כמשפט קצר ונוח להיזכר המבטא אמת מקובלת או הבחנה חריפה על החיים המעשיים. הוא עשוי להיות אפיגרמטי (הולמן, 401). טיילור מגדירו כהיגד (אמרה) המצוי בפי עם (טיילור, 3). משל החוכמה מצוי במסורת הדורות; הוא נמסר במקורו בעל-פה ואחר הועלה על הכתב. תרגום proverb כ'משל' (סתם) הביא לחוסר בהירות בהגדרות (אלקלעי, מילון אנגלי-עברי שלם, 2915, מתרגם proverb "משל, פתגם, אלגוריה", ומילון אוקספורד האנגלי-עברי 1996, 270: "משל, פתגם").

השימוש העברי: כידוע, מקור המונח העברי 'מכתם' בתהילים ככינוי לאחד מסוגי המזמורים (כגון: תהילים ט"ז, א). מאנדלקרן מקשר את המכתם התנכי עם המכתבי - "והוא שיר שנכתב בפליטת הקולמוס שלא נגמרה מלאכתו" (מאנדלקרן, **קונקורדנציה לתנ"ך**, 605). בספרות ימי-הביניים אומץ המונח להגדרת שיר שנון ועוקצני קצר¹¹. בשימוש העברי, מזהה שאנן את המכתם עם ה'אפיגרמה", ומגדיר את המכתם בעת החדשה כ"שיר הקצר הממצה את העוקץ הסאטירי". גם אבן-שושן מזהה את האפיגרם כמכתם, המוגדר כ"שיר קצר הכולל תכן סטירי-עוקצני או חדוד" (שאנן, **מלון הספרות החדשה**, 982; אבן-שושן, **המלון החדש**, ג', 1350. **האנציקלופדיה העברית**, כ"ג, 510). אוכמני מגדירו כ"שיר קצר, שנון, שהפלפת שבו בטור האחרון". הלקין משתמש במונח "הפתגם המכתם" להגדרת זיאנר זה בתקופת ההשכלה בלא להבחין בין השניים (הלקין, **מבוא לספרות העברית**, 61). המכתם התפתח במאות האחרונות לסאטירה שנונה ועוקצנית (שאנן, **מלון הספרות החדשה**, 982; אוכמני, **תכנים וצורות**, 190. הולמן, 179). המכתם הוא איפוא שיר מלוטש, קצר וקולע, המסתיים בדרך כלל באופן מפתיע או שנון.

המשך יבוא

4. אנגרס, R. K. Angress, *The Early German Epigram [:] A Study*, in *Baroque Poetry*, (Lexington, 1971) עמ' 23-24.

5. הולמן והארמון, C. Hugh Holman & William Harmon, *A Handbook to Literature* (New York & London, 1986) עמ' 179-178.

6. John Gross, *The Oxford Book of Aphorisms* (Oxford, 1983), pp. vii-viii.

7. W. H. Auden, *The Faber Book of Aphorism* (London, 1970), p. vii.

8. *Webster's Third New International Dictionary* (Springfield, 1968) עמ' 102. על ה-apothegms, ראה טיילור, Arthur Taylor, *The Proverb* (Pensylvania, 1962), p. 5.

9. ראה למשל דוגמות לשימוש במכתם בשירת משה אבן-עזרא בספרו של דן פגיס, **שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו** (ירושלים, תשל"ל), עמ' 18, 58, 100, 225 ועוד. יעקב כנעני, **אוצר הלשון העברית**, ט' (ירושלים ותל-אביב, תשכ"ח), עמ' 2918, מביא מובאות מרשב"ג, רמבי"ע ועוד.

המכתם המשכילי ב'המאסף', כתב-העת העברי הראשון:

"שיר או משל קטן ערוך בדברים אחדים על ענין רב"
המאסף ד' (תקמ"ח), ל"ב

מאת משה פלאי

(המשך מגיליון קודם)

האפיגרם מזוהה כמכתם גם במילון אוקספורד האנגלי-עברי (288) וכן גם במילון אלקלעי (1243). השימוש בעברית בשמות נרדפים או ביטויי לשון, כגון 'אמרת-כנף' 'פתגם' או 'מימרה', מתייחס בדרך כלל ל'אפוריזם'. כך, למשל, 'אימרת-כנף' מוגדרת כ'אמרה מהלכת, דבור חריף שנוף ופשט בצבור' (אבן-שושן, המילון החדש, א', עמ' 114). ו'פתגם' מוגדר כ'מימרה קצרה הכוללת חכמת-חיים מוסר-השכל נאה' (אבן-שושן, שם, ה', 2182). הפתגם מבטא 'חכמת-חיים עממית המעוצבת בלשון שירית קצובה ונמסרת במילים מועטות'.¹⁰ סיכום בהאנציקלופדיה העברית מבהיר כי "המושגים אפוריזם, מכתב, משל... ופ[תג]נס] קרובים זה לזה בתכנם ואין הבחנה ברורה ביניהם. בין סוגים ספרותיים אלה ניתן להבחין בפ[תג]נס] ע"פ קריטריונים של אורך, סגנון וצורה... מוסר הפ[תג]נס] רק את המסקנה הנבונה... סגנונו פשוט, עפ"ר ציורי, והוא בעל מקצב מקובל על האיש הפשוט. הציור שגרתו, עממי, תמציתי ובעל כוונות ברורות למדי... (האנציקלופדיה העברית, כ"ח, 463). על רקע זה של תופעת המכתם בספרות האירופית נבחן את הוגדת האפיגרם ב'המאסף': עורכי הירחון כינו את האפיגרם בשם 'מכתם', ואף הגדירו אותו: "מכתם... הוא מה שקראו המשוררים היוונים עפ"יגראם (איברשריפט) וקנו בזה על שיר או משל קטן ערוך בדברים אחדים על ענין רב". הם נטלו, איפוא מונח שרווח במסורת הדורות בספרות העברית ויישמו אותו לאפיגרם בן זמנם. הוגדת 'אפיגרם' כמכתם 'בהמאסף' מבוטסת על התרגום בתהילים למונח 'מכתם' כחקיקת הכתב דהיינו 'אפיגרם', הקרוב ל'אפיגרף'. לפי הגדרה זו, המכתם-האפיגרם הוא שיר קצר, מרוכז ומתומצת, האוצר רעיון או נושא חשוב. ההגדרה אינה מציינת את השנינות והחריפות או את ההיפוך הממולח הנדרשים מן האפיגרם, ואף לא את החלוקה לשניים הנדרשת על-פי לסינג. ההסברים שנותנים העורכים להגדרת המכתם מאותתים את זיקתם לשני מקורות ההשפעה: המסורת העברית וספרות המערב.

תופעת המכתמים בהמאסף

מסיבה שאינה ידועה איחר המכתם להגיע אל דפי המאסף. בשלוש השנים הראשונות נדפסו שלושה מכתמים בלבד. בשנה הרביעית להופעתו, בשנת תקמ"ח, בעריכה

החדשה של כתב העת, ניתן להבחין בתפיסה חדשה לגבי המכתם. הימכתם מוכר עתה כסוגה ספרותית בפני עצמה, ובהתאם לכך מוקצה לו מדור-משנה בין המדורים האחרים. המכתמים נדפסים מעתה בדרך כלל מתחת לכותרת 'מכתם'. בשנת תקמ"ט נדפסו 10 מכתמים; בתק"ן - 13; בתקנ"ו - 15; בתקס"ט - 13, ובתק"ע - 19 (שיא).

הקצב המתגבר של פרוסום המכתמים מעיד, כנראה, על התקבלותו של הזיאנר בהשכלה העברית, כנראה בעקבות נטייתם הספרותית של העורכים החדשים, יואל ברי"ל ואהרון וולפסון (החל משנת תקנ"ד), שכתבו רבים מן המכתמים בעצמם. גם העורך הבא, בשנים תקס"ט-תקע"א, שלום הכהן, היה משורר ומחזאי וכמשוער היה הזיאנר קרוב גם לליבו. בהמשך אדגים ואמפה כמה מן הסוגים החשובים של המכתמים בהמאסף בלוויית דוגמאות.

דרכי המכתם מהמאסף: מכתמי-המוטו

כרבע מסך כל המכתמים בהמאסף היו מכתמי 'מוטו', כלומר מכתמים שנדפסו בתחילת הכרכים, והעלו נושאים מוטיביים מרכזיים של ההשכלה. בימפתח' המאסף רשמתי 18 מכתמים שנדפסו כמוטו. במכתמי-המוטו מצויים מסרים כלליים למשכילים - מסרים הקשורים בהשכלה או בענייני הזמן - וכן נושאים הכלולים גם בקטגוריות שונות של המכתם. מהם מסכמים רעיונות החוכמה, מבכים את מנדלסון עשר שנים לאחר מותו, משבחים את העברית, מזכירים את מאבקי ההשכלה, או שולחים מסרים משכיליים, וכדומה (חלקם יידונו בהמשך).

מכתמי השכלה: מכתמי המוטו שסווגו כמכתמי השכלה נוטים לשלוח מעין סיסמה משכילית לקהל הקוראים. לדוגמה: המכתם "אל נא בכוס תתן עין", על-פי אבות ד', כ, מאת י-ל (המאסף, ה': קצ"ד. ניסן, תקמ"ט). במסווה אימרת חכמים מוכרת, שאין חשש שתעורר פולמוס, טוען המחבר המשכילי את המסר לזמנו: "אל נא בכוס תתן עין, / אם חדש הוא או אם נושן; / שים תשים עינך ביין. / כי יש חדש מלא ישן; / גם ישן, בו משקה אינן". המכתם מבקר את המדקדקים לבדוק אם הכלי ישן או חדש מבלי לבדוק את תוכנו. מעל המכתם מרחפת אימרת חז"ל במקורה: "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו"...

במכתם זה השכיל המחבר לאמץ אמרה מסורתית ידועה ולהקנות לה ארשת עדכנית. בראש המכתם מופיע הכיתוב: "אבות ד' כ"י בלי שיצויין אם זו ציטטה או עיבוד. כך המכתם אכן נראה כציטטה, אך למעשה הוא עיבוד ויש בו מילוי תכנים לפי קריאתו המודרנית של המחבר. המכתם מרחיב את

אמרת חז"ל הכללית והבלתי-זמנית וכולל בה את המתח המודרני שבין חדש וישן, ודוחה, כחז"ל, את ההתבוננות השטחית-החיצונית רק לגבי הכלי המכיל את היין. השינוי במונח 'כוס' במקום 'קנקן' שבאמרת חז"ל המקורית - מעיד כבר על הכלי החדש. בעל המכתם מוסיף להרחיב את האמרה המקורית ומסר מה יש בכלי - והוא יין, שטיבו משתבח עם הזמן. הפואנטה באה בשורה האחרונה: כלי חדש עשוי להכיל יין ישן, ואילו הכלי הישן (שלכאורה מכיל יין ישן) עלול להיות ריק לחלוטין. החרוז ייני' איני' יותר משהוא חרוז שלם, הריהו יוצר הצמדת-זיהוי בין ייני' ובין איני' בדרך המחזקת את הקסר. התדמית העצמית של ההשכלה כפי שהיא מתבטאת במכתם זה משלבת חדש עם ישן. מכתם מסוג זה עשוי להיות משוּןָן לקטיגוריות האפיגרם-משל-החוכמה (proverb-epigram). מכתם כזה מצטט משל חוכמה (proverb) ידוע ומעיר עליו, ונמצאו דוגמתו לרוב בספרות המכתמים האנגלית (האדסון, 149).

מכתמי חוכמה: תת-סוגה של מכתמי-המוטו הם מכתמי החוכמה. אלה משבחים את החוכמה, כאפיגרמים רבים אחרים, ובעיקר מדגישים את החוכמה המשכלית. דוגמה לכך תימצא במכתם-מוטו "החכמה בחוץ תרון", שנדפס בכרך השביעי (י-ל. המאסף, ז: רע"ח. תקנ"ז): "החכמה בחוץ תרון ברחוב תתן קולה, אכן אין עונה ואין קשב ואין שומע לה. הנה גם בימי שלמה כזאת כבר היתה, ועד עתה אין איש מאסף אותה הביתה".

המכתם אינו בן שתי שורות אלא בן ארבע שורות. וכך נראה כי בעל המכתם נוהג לפי שיטתו של הרדר, שחובת הקיצור מתבטלת כאשר הנושא והתוכן דורשים הרחבת המכתם מעבר למגבלות שתי השורות 'הקלאסיות'. המכתם מחורז אא בב, ונעדדים ממנו החרופות והעוקץ שבמכתמים האחרים. יש בו היגד מסכם ומעריך ובסופו נימת ייאוש. מבחינה רעיונית הוא סוגר מעגל שהתחיל בראשית הוצאתו של כתב-העת 'המאסף', עם פרסום המנשר **נחל הבשור**, שם הכריזו העורכים סיסמה דומה - סיסמת ההשכלה: "והנה כעת חכמה בחוץ תרונה, ברחובות תתן קולה, מהרו קראוה, חושו להביאה הביתה" (**נחל הבשור**, י"א. ראה בסיפרי **במאבקי תמורה**, 32). המכתם המשכלי הנזכר נאמר מתוך הנחה שהקונטקסט המשכלי ידוע לקורא והוא - המכתם - שולח רמזים לטקסט מוכר זה **בנחל הבשור**, ואף לרובד קדום שלו - המקרא, לפסוק במשלי א', כ: "חכמות בחוץ תרנה". וכך נראית לנו ספרות ההשכלה - על פי הדוגמה הנוכחית - כספרות רב-רבדית.

עתה, לאחר 13 שנה שבהן יצאו שבעה כרכים של **המאסף**, המכתם שבו אנו עוסקים משקף הערכת מצב תרבותית שונה: ההתלהבות למפעל ההשכלה אינה קיימת עוד, ויש תחושת חידלון ואפס מעשה. השוואת עידן שלמה (החכם מכל אדם, ומחבר ספר משלי לפי המסורת) עם עידן החוכמה המשכלית אף הוא אינו בא לעודד. ההומונים "מאסף" ("אין איש מאסף אותה הביתה"), רומז על שמו של כתב-העת והוא נאמר בהקשר של שלילה: "אין... מאסף". ואכן, בחוברת זו נפסקה הופעת כתב-העת עד לחידושו כעבור 12 שנה בידי שלום הכהן.

מכתמי מסר: סוג אחר של מכתמי מוטו הם מכתמי המסר. אלה מביאים מסר לאנושות, או לקוראים, בשם מושג מופשט או רעיון, כגון מסר חשוב מאת "שפה עבריה":

"שפתי עמים! אַל ליקהת אם תבזנה,
אל תאמרנה לי קרוב יום מותי;
אל עוד מרה כי נַעְמִי לי קראָנה,
כי עדנה היתה לי אחרי בלותי" (ש - ס - ן. **המאסף**, ח': ב).

תקס"ט).

הפנייה במכתם זה היא אל לשונות העמים לבל תספודנה לדוברת, הלא היא השפה העברית. שלושה רימוזים תנכיים מובאים לשם העשרת דמותה של השפה: הרימוז הראשון לספר משלי: "ותבז ליקהת אם" (כט, י"ז). השנייה, ברמיזה לספר רות, הדוברת מהפכת את דברי נעמי "אל תקראנה לי נעמי קראָן לי מרא כי המר שדי לי מאד" (רות א', כ) ויוצרת היגד חיובי. באזכור השלישי היא חוזרת על דברי שרה, "היתה לי עדנה", בשינוי סדר המילים (בראשית י"ח, יב) ומשלימה את ציור תחיית השפה.

ואכן, ברוח אופטימית זו מכריז המוטו **להמאסף** בשנת תקס"ט, שנת חידושו של כתב-העת, על תקומת הלשון העברית בהשכלה העברית בגרמניה.

האפיגרם הדו-שורתי

כמה מן האפיגרמים המשכליים תואמים את הגדרת הנוכרת של לסינג, שלפיה המכתם הוא היגד המחולק לשניים, אפיגרם דו-שורתי. במכתמים מסוג זה נכלל האפיטף.

האפיטף: האפיטף, לפי אחת ההגדרות מסוף המאה הטי"ז, הוא כ"עין אפיגרם המיושם להודעה על אדם שמת... על תכונותיו הטובות והרעות... לשם הנצחתו; והוא כתובת... החקוקה על מצבה" (האדסון, 15). האפיטף הגרמני, שבמאה הטי"ז שימש ככתובת על חפצים ובתים, הפך במאה הייז, בתקופת הבארוק, לז'אנר ספרותי, אף אם הוסיפו להשתמש בו גם במצבות (אנגרס, 41-47). התקבלותו של האפיטף בספרות ההשכלה ניכרת ב**המאסף** עם הידפסו של אחד המכתמים המשכליים המעניינים ביותר מסוג זה בשנת תקמ"ו. היה זה אפיטף למוותו של מנדלסון:

"קשט ודת צרורה באופן מני דור דור

עדי אמר אלהים: יהי משה! ויהי אור!"¹²

האפיטף מחולק לשני חלקים, בשתי שורות. סופה של שורה ב' כולל את ההיפוך המפתיע של הצו הבראשיתי, שבו אלוהים אומר: "יהי משה!" ואז נוצר האור. זיהויו של משה עם האור הראשון, האלוהי, מתבקש מיד ומאציל על דמותו של מנדלסון.

מכתם זה חשוב לשם הבנת ההשכלה, ולשם הערכת המשכלים ואנשי-הרוח שעמדו בראשה. המכתם מבטא את רגש הכבוד שרחשו סופרי ההשכלה כלפי מנדלסון ומשקף את תפיסת אישיותו בעיניהם. מבחינה ז'אנרית, אפיטף זה מעניין עוד יותר משום שהוא מעיד על מקורות ההשפעה המורכבים של סוגה ספרותית זו.

מקור המכתם באפיטף של אלכסנדר פופ על ניוטון:

"Nature and Nature's Laws lay in Night;

God said, Let Newton be! And all was Light."¹³

העיבוד העברי מותאם לאישיותו של מנדלסון. במקום הטבע וחוקי הטבע, שהתאימו לגילוייו של ניוטון, השתמש המחבר העברי במושגי תשתית התואמים את תרומתו של הפילוסוף היהודי, והם "אמת ודת" (דת כירלגייה' או כחוק) - לציון ייחודו של מנדלסון בכתביו הפילוסופיים והתיאולוגיים. המעבד העברי שינה את סיום האפיטף והתאים אותו למקור

שמחו הכול בעוד אתה, הרך הנולד, בוכה; ואילו עתה במותך, הכול בוכים בעוד אתה שמח.

נושאי המכתמים

מכתמי אופי: נושאי המכתמים - רבים ומגוונים. מכתמי-אופי (character-epigrams), לדוגמה, מהווים את אחת הקטגוריות החשובות במסגרת הסוגה של המכתם. מכתמים אלה נוטים להיות סאטיריים, והם עוסקים בתכונות אנוש, ולא דווקא המשובחות שבהן. המכתמים מכונים על-שם בעלי התכונות: הכסיל, הכילי, המשקר, הזולל, הפתי, הביישן, העצל...¹⁴ אחרים מוקיעים נשים או בעלי מקצוע כגון רופאים, כפי שנראה בהמשך. מכתמים אלה נוטים להביע מסר אוניוורסאלי כללי, והם יפים לכל עת ולכל מקום שבני-אדם נמצאים שם. בעלי מכתמים בספרות הגרמנית, כלסינג, ובספרויות אחרות, מירטו חיציהם אף הם כנגד הכזבן, הכילי, השוטה וזולתם (**כתבי לסינג** בחמישה כרכים, 1988, 7-49).

על תכונת השקרן כותב י-ל במכתם "לציבא המשקר" (**המאסף**, ד': רכג. ניסן, תקמ"ח): "הפח נא כזבים, ציבא: אל תרמני! מעת תחל אמת דבר, ואז תרמני". המכתם רומז לתת-הטקסט של הדיון המשכילי במשמעותה של האמת, נושא שההשכלה והמאסף דנו בו לרוב. אך פה בנוי המכתם על השתעשעות בפרדוקס האמת והשקר. הפרדוקס, שהאמת היא שקר, והשקר הוא אמת, מבוסס על הפרדוקס הקלאסי של אפימנידס (Epimenides) במשפט הידוע: "כל אנשי כרתים הם דוברי שקר"¹⁵.

הדובר במכתם פונה אל 'ציבא המשקר' ומבקש ממנו דבר שאינו מתקבל על הדעת - להפח כזבים כדרכו. האירוניה היא, שמאז התחיל ציבא לדבר אמת - "מאז תרמני"; אין איפוא להבחין בין שקר לאמת בפי דובר כזב, והפרדוקס יוצר ניגודים לוגיים שאי-אפשר ליישבם באופן רציונלי. השם ציבא, שנבחר כשם טיפולוגי המסמל תרמית, על-פי אפיונו בספר שמואל ב (ט', ט"ז, י"ט, ובייחוד י"ט, כז).

מכתמי נשים: קטיגוריה נפרדת במסגרת מכתמי האופי מיועדת לנושא שכיה - הנשים, והיחס אליהן אינו מחמיא ביותר. באפיטף הומוריסטי של וולפסון בשם "שאלת איוב ותשובתה" (**המאסף**, ו': ק"ס. שבט, תקי"ן), השם את האשה מטרה לחיצו, מתלונן איוב על שהאל לקח ממנו את הכול אך השאיר לו את אשתו: "הן כל לקחת ממני בימי עניי ומרודי, ומדוע השארת לי האשה אשר עמדי?" תשובת האל החכמה: "ידעתי יבוא מועד/ שלם לך חסרוך כפלים, עבור זאת העמדתיה/ לבלי השיב צרה פעמים". המחבר השתמש באופן מתוחכם באזכורים מקראיים המוסיפים מימד נסתר לטקסט. "האשה אשר עמדי" רומז לטענתו של אדם על חטאו בבראשית ג', יב, תוך רמיזה פרשנית שהאשה אשמה בחטאו או במצבו של איוב. וכן התיבה 'צרה' היא הומונים שמשמעו 'אסון' ו'אשה שנייה, יריבה' - וכאן שילוב מחוכם: אשה שנייה שהיא אסון... המכתם בן ארבע השורות שומר משהו מן המתכונת המסורתית שלפיה החלק השני כולל את ההיפוך השנון. לפנינו מכתם דיאלוגי שחלקו הראשון השאלה וחלקו השני - התשובה השנונה. אין לחשוד בוולפסון באהדה יתירה לנשים, לפחות על-פי מכתמיו ומשליו¹⁶. והוא אינו יחיד ביחס זה.

סוף בגליון הבא

המקראי: "ויהי אור!" ההיפוך המפתיע מתרחש בהיגד האלוהי "יהי משה", המשלב את הצו המוכר במלה הראשונה ("ויהי") עם יסוד חדש ("משה"), שלא בהקשרו המקראי, והוא מסתיים בציטוט המשפט המוכר, "ויהי אור", והחלתו בקונטקסט החדש. כך מצטייר משה מנדלסון כמי שנברא בצו האל; בריאתו - בריאת האור - רומזת על אור ההשכלה שהחל להפציע עם פעולתו הנאורה של משה מנדלסון.

האפיטף הסאטירי: בהמאסף נדפסו גם אפיטפים סאטיריים שנונים והומוריסטיים שהם למעשה פסבדו-אפיטפים, החקוקים לכאורה על מצבות, במתכונת האפיטף במקורו.

חריף במיוחד הוא האפיטף הסאטירי על חשבונם של הרופאים, נושא האהוב על בעלי המכתמים, בשם "מכתב עלי קבר רופא" (**המאסף**, ט"ו: 4: צ"א. אלול, תק"ע. המחבר הוא משה בן-ישראל לנדא): "גוע אשר שם כמדבר עיר / גומץ עשה בו יפול חופר / שאול רגזה: אבד ציר / ואנחנו קמנו מצאנו כפר". מלאכתו של הרופא נתפסת באופן סאטירי כהפיכת עיר מיושבת למדבר צחיח, עיסוק המתחזק מצוירו כקברן שבעצמו נפל בבור אשר כרה. החלק השני מוסר על רוגזה של השאול שאיבדה שליח העושה את פעולתה בין החיים, ועובר לפואנטה: תקומת הנשרדים, המצהירים: "ואנחנו קמנו מצאנו כפר", תוך היסמכות אינטרטקסטואלית על הפסוק באיוב לב, כ"ד: "ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כפר". הפסוק משלים את כוונת הנשרדים מרדת שחת - בידי אותו רופא.

אפיגרמים הגיגיים (על חיים ומוות): כמה מן האפיגרמים כוללים הגיגים ורעיונות על חיים ומוות. כזה הוא המכתם "טוב שם משמן טוב" מאת י-ל (**המאסף**, ד': ל"ב. מרחשוון, תקמ"ח), הוא יואל ברי"ל. בראש המכתם מופיעה כותרת באותיות קטנות בשתי שורות כמעין מוטו למכתם: "טוב שם משמן טוב / ויום המות מיום הולדו" בלא הציון כי זו ציטטה מקהלת ג', א. ומייד אחר כך נדפס המכתם עצמו, אף הוא בשתי שורות: "עת לדתך שמחו, אתה בכית: / הישר! אז יבכו עת מותך שמח". יש בו חידוד, והיפוך הרעיונות: בלידתך

10. אוכמני, **תכנים וצורות** עמ' 266. עוד על הפתגם ראה ישראל כהן, "על הפתגמים", **כתבים**, ה', **בחינות ומידות** (ישראל, תשל"ז), עמ' 165-175.

12. "קשט ודת צרורה באופל" [מכתם על מות משה בן מנחם] / ש... ס... **המאסף**, ג': קס"א. תמוז, תקמ"ו.

13. ראה בסיפרי **משה מנדלסון: בבבלי מסורת**, עמ' 93-96. המקור: "Alexandre Pope, "Epitaphs," *The Poetical Works of Alexander Pope*. (New York, 1896). p. 475

14. כגון: "מאויי כסיל" [מכתם] / מרדכי ראך. **המאסף**, ז': קצ"ה. תקי"ו; "על קבר איש כילי ואכזרי" [מכתם] / ש-ש. כ. **המאסף**, ח': ר"ח. ניסן, תקס"ט; "גמול המשקר" [מכתם דיאלוגי] / יהודה בן-יונה [ייטלש]. **המאסף**, ז': קצ"ד. תקי"ו; "זולל ואוהב שינה" [מכתם] / מ. שלעזינגר. **המאסף**, ח': קי"ס. שבט, תקס"ט; "פתי יאמין לכל דברי" [מכתם] / ב-ב-י. **המאסף**, ו': ש"כ. תמוז, תק"ן.

15. ראה J.L. Mackie, *Truth Probability and Paradox* (Oxford, 1973), pp. 240-242

16. ראה בפרק על המשל בסיפרי **דור המאספים בשחר ההשכלה**, עמ' 120, ומשלו של וולפסון "האשה והתנין".

המכתם המשכילי ב'המאסף', כתב-העת העברי הראשון:

"שיר או משל קטן ערוך בדברים אחדים על ענין רב"

המאסף ד' (תקמ"ח), ל"ב

מאת משה פלאי

(המשך מגיליון קודם)

מכתמי ביקורת: מאידך גיסא, נדפסו גם מכתמים ביקורתיים על סופרים, כגון: "על מחבר ספרי הבלי" (מ. שלעזינגר. המאסף, ח': ר"ז. ניסן, תקס"ט). הכותב שם ללעג את הסופר האלמוני שהתלונן על הזמן: "מה לך ולזמן כי עליו אנפת/ להמיתו בהבלים; והוא חפץ חסדך". הזמן, שקחה את זכר המחבר, עשה איפוא חסד עימו: "כי לולא מחה הזמן אשר כתבת/ נצח תשאר בין החיים כלמתך". הסיום השנון מהפך את תלונת מחבר הספרים שהזמן השכיחו, ומניה וביה מוצא בכך ברכה למחבר. ההפתעה הסופית באה בתחביר המביא את המלה "כלימה" בסוף המשפט, שעד קריאתה אינך יודע מה יישאר לנצח בין החיים...

מכתם כביקורת ספרים: קרובים למכתמי הסופרים הם מכתמי-הביקורת, דהיינו: ביקורת ספרים. המכתם "ביקורת ספר חדש" הוא מכתם ביקורתי חריף ושנון על **עין משפט** לנחמן ברי"ש. בספרו התקיף ברי"ש את עורכי המאסף והתגלעה בעיקבותיו מחלוקת חריפה.¹⁷ המחבר השתמש בשם המדור לביקורת ספרים, "ביקורת ספרים חדשים", כשם המכתם כדי לנגח את יריבו. המכתם משתעשע בשם הספר, המעיד, לטענת הכותב, על המחבר ש"אין בראשו עיניים". לכן מפי כל משכיל יצא המשפט, כי ראש המחבר הזה הוא בעל קרניים" ("ביקורת ספר חדש" [מכתם על **עין משפט** לנחמן ברי"ש] / י-ל. המאסף, ז': קצ"ב. תקנ"ו). זה מכתם אינווקטיווי בוטה, והזיאנר מגוייס כדי לסייע למשכילים במאבק נגד יריביהם - בתוך ההשכלה ומחוץ לה.

מכתמי טבע ועונות השנה: מכתמים אחדים יועדו לטבע ולעונות השנה. במכתמי הטבע טמון בדרך כלל מסר מוסרי והם יותר רציונליים מאשר ליריים-תיאוריים. האביב משמש כאחד הנושאים החשובים של המשוררים והממכתמים בהשכלה. יואל ברי"ל, לדוגמה, פרסם את ה"מכתם לחדש האביב" בניסן תקמ"ט (י-ל. המאסף, ה': רכ"א. ניסן, תקמ"ט). המכתם, הנושא כותרת זו באותיות קטנות, הוא דו-שורתי, ואין בו כל שנינה או היפוך מחוכם, ואף החריזה הטי מלאכותית. אך יש בו תמציתיות ורעיון מרוכז ומסר אסתטי ומוסרי גם יחד: "בחדש אביב נשקו שמים וארץ/ חן משמים נשקף טוב יצמח מארץ". שילוב היופי הנשקף מן השמים והטוב היוצא מן הארץ נשמע כסיסמה משכילית הכורכת יופי וטוב, אך מטילה חובה מוסרית על בני-האדם עלי אדמות, כי לא בשמים היא...

המכתם הדתי: בין הנושאים היו גם מכתמים בעלי אופי דתי לכל דבר שאף נטו לקראת הפיוט. מכתם דתי כזה הוא "את היוצר תעבוד" מאת יוזל ראכנאווע שנדפס בשנת תקמ"ח

לעומת אפיון שלילי זה של האשה במכתמים, נדפסו כמה מכתמים המפארים את 'נעמי', הדמות הנשית החיובית, ששמה נבחר כשם טיפולוגי חיובי או כשם משמעותי (נעמי 'הנעימה') במכתם "אל נעמי" (חיים בן מאיר ממשפחת הצרפי. המאסף, י': ל"ט. חשון, תקע"א). במכתם שר המחבר אל נעמי "מה יפית ומה-נעמת היפה בנשים... כלך יפה רעיתי, ספיר גזרתך..." תיאור נעמי הנעימה נסמך על שיר השירים בשיבוץ: "היפה בנשים", ובשינוי "הנך יפה רעיתי" (שיר השירים א', ח, טו) לעומת "כלך יפה רעיתי". ניתנת האמת להיאמר ששיר השירים מקורי ונועו יותר בהשוואה למכתם האומר: "שדיך צחו מחלב, הה! מה נחמדו". והפואנטה הסוגרת את המכתם אף היא מבוססת על תשתית מקראית: "לו אשת פטיפר היית/ אזי מצרים ברעב אבדו"... יוסף לא היה עומד בקסמיה, והסיפור המקראי חייב היה אולי להיכתב מחדש...

מכתמי רופאים: בין בעלי המקצוע נבחרו, כאמור, הרופאים כמטרה לחיציחה של המכתמים, וכבר הזכרתי לעיל את הפסבדו-אפיטף "מכתב עלי קבר רופא". יוסף האפרתי מטראפלוויץ הציע 'תרופה' נגד רופאים במכתם "סמים מובחרים", בזה הלשון: "שמחה, מנוחה ולב מרפא, / סוגרים הדלת בפני הרופא" (יוסף [האפרתי] מטראפלוויץ. המאסף, ה': שעי"ב-שעי"ג. אלול, תקמ"ט). מכתם זה הריהו מכתם פתגמי (פרוברביאל), המשלב עצה מעשית, חוכמת הניסיון עם היגד פולקלוריסטי, והוא מסוג הפתגמים הידועים, כגון: "טובי הרופאים הם: ארחה, מנוחה ושמחה" (סטוצ'קוב, **אוצר השפה העברית**, עמ' 365).

מכתמים מוקדשים לראשי ההשכלה ולסופרים: יש מן המכתמים המוקדשים לראשי ההשכלה ולסופרים עצמם. כפי שצינתי לעיל, הוקדש מכתם-מוטו לאישיות דגולה כמנדלסון עם פטירתו: "קשט ודת צרורה באופל" (ג: קס"א). מכתם-מוטו אחר על מנדלסון, בשם "חדלו כל דרכי חכמה" (י-ל. המאסף, ז': צ"ח. תקנ"ו), נדפס במלאת עשר שנים לפטירתו. המכתם הוא בן ארבע שורות, המתחרזות אב בא, ובו מתאר המחבר את היעדר "כל דרכי חכמה... עדי דרך בן-מנחם עז במסלתייה". עתה קורא המשכיל למשכילים "עורו! נלכה אחריו..." בסיימו את המכתם בעידוד העצמי לבני החבורה במתכונת המסר המקראי (על-פי הושע י"ד, י): "צדיקים ילכו בס רק פשעים יכשלו". ובאמת אין במכתם זה כל ציור מקורי או מעניין של מנדלסון, וכל עיקרו הוא קריאת עידוד למשכילים.

(המאסף, ד': שצ"ב. אלול. תקמ"ח, שמחוסר זמן נדלג עליו).
הנטייה המסורתית אינה חורגת מן המגמות המשכיליות המתונות שהביעו את יחסן החיובי כלפי הדת.

בין סוגי המשנה האחרים כלולים מכתמי ביקורת ספרים, ובהם מכתמים אינוקטיוויים חריפים, מכתמי טבע ועונות השנה, שבהם טמון בדרך כלל מסר מוסרי והם יותר רציונליים מאשר ליריים-תיאוריים. האביב משמש כאחד הנושאים החשובים של המשוררים והממכתמים בהשכלה. בין הנושאים היו גם מכתמים בעלי אופי דתי לכל דבר שאף נטו לקראת הפיוט. הנטייה המסורתית אינה חורגת מן המגמות המשכיליות המתונות שהביעו את יחסן החיובי כלפי הדת.

מקורות המכתמים: מקורות המכתמים - שונים: היו מהם שהיו מתורגמים ומעובדים מגרמנית. תמישה מכתמים מעובדים מאת האגדורן, לסינג וראמלר נדפסו בהמאסף. המכתמים המעובדים נועדו להביא לפני הקורא העברי מן הספרות הגרמנית, ונתון כך להראות את האפשרויות הספרותיות הגלומות בלשון העברית המתחדשת ובספרותה. מכתמים אחדים הסתמכו על המקורות היהודיים: תנ"ך, משנה וספרות ימי-הביניים. מכתמים רבים הם מקוריים, במידה שאפשר לקבוע זאת בסוגה זו.

מחברי המכתמים: רבים מסופרי התקופה תרמו לזיאנר ספרותי זה. בין מחברי המכתמים נמנו סופרים ומשוררים ידועים כיוסף האפרתי מטראפלוויץ (מכתם אחד), שלמה פאפנהיים (1), שלום הכהן (7), יהודה בן-זאב (2), דוד פראנקו מינדיס (1), יואל ברי"ל, שחיבר מכתמים רבים (19), ועיבד רבים אחרים, וכן אהרון וולפסון (5), ואחרים. המשותף לרבים מהם, שהוכיחו את כוחם הספרותי גם במשלים. סופרים אלה ואחרים לא נהגו איפוא על-פי האפיגרם הסרקסטי של מארטיאליס, שמביאו לסינג במסתו הידועה על האפיגרם: "האפיגרם! מי הוא כה כסיל שלא יצלח לעשות אפיגרם; או כה שוטה שיעשה יותר מאחד" (לסינג, בכתביו, כרך ה', 422).

מכתמים ומכמנים

חשיבותו של הזיאנר המכתמי היא רבה, משום שהוא מהווה את אחת הסוגות המקובלות ביותר בהשכלה העברית. המכתם הטיב להביע את דרכו של המאסף, הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה אסתטית. המכתמים שולחים מסרים משכיליים ופואטיים לקוראיהם בזמנם ומעבר לזמנם. הם מביעים את רעיונות ההשכלה בצורה תמציתית הנחקקת ונוכרת. המכתמים נדרשו גם למוטיבים אוניוורסליים החורגים מעבר למגבלות של זמן. וכך, יכול גם הקורא בימינו ליהנות מן החידודים על הרופאים המקברים ועל הנשים 'הצרות', על הכילי ועל השקרן, והם ישימים לכל מקום ולכל זמן.

המכתמים מטיבים לבטא את חבלי היצירה של הסופר העברי באותו זמן ואת התלבטויותיו בכיבוש הלשון העברית המחדשת. כאן יכול היה המכתם העברי להציג את מיומנותו הלשונית והספרותית ואת תחכמו הפיוטי והאידיאי בעיצוב המכתם וליטושו, בריכוז השפה ובתמצות הרעיונות המובעים בה. כך הראה הסופר העברי את כוחו באליטראציה, משחקי מלים ומשחקי משמעויות, בציורים, בדמיון ובחריפות. תכונות אלו של המכתם, שנבעו מהדרישות המיוחדות של הסוגה, הניבו יצירות מכתמיות הנקראות גם כיום בעניין רב ובלא מהמורות-זמן לשוניות.

יתירה על כן, המכתמים נדרשו בלשונם ובארמוניהם לספרות הדורות, ובכך הם מעידים כי ספרות ההשכלה היתה והינה ספרות רב-רבדית, ספרות מתוחכמת ועשירה, שיש בה יותר מהנראה לעין, והיא דורשת מן הקורא קריאה לפני ולפנים, קריאת עומק.

מסתבר כי הביקורת שנטתה לבטל את ספרות ההשכלה כספרות לא נתנה את דעתה לסוגה של המכתם. זו סוגה המתייחסת גם לספרות האירופית בת-זמנה, והיא נראית איפוא כרגישה לקונוונציות הספרותיות הנהוגות. בסוגה זו ממלא הסופר העברי את אחת משאיפותיה של ההשכלה: לקשור קשרים ולגשר גשרים בין הספרות העברית המתחדשת וספרויות אירופה.

אך יותר מכל זו סוגה רווייה בהומור, וגם בהומור על עצמה. וכך, יכול המכתם המשכילי להתלוצץ על עצמו. המכתם "על המכתמים", שעובד על-ידי י-ל על-פי מכתמי לסינג (המאסף, ז': קצ"ו. תקנ"ו), פונה אל הקורא המתלונן על המכתמים: אם הקורא יאמר, "מה-לי ולמכתמים קצרים?" המכתם משיב לו בשנינה: "איפא לזאת יסלח הקורא, כי המכתמים הם קצרים". נרמז מניה וביה בשנינה, כי בגלל קיצורו של המכתם, אין אפשרות לענות לקורא...

ואולם מעבר להומור, שימש המכתם כתמונת מצב, כדוגמת **משל אפר** (כפי שהוגדר על-ידי המאספים) שאינו אלא אפיטף הומוריסטי שנון, אך מעציב, בגיליון האחרון של המאסף: פ"נ איש ש"לא שכח תורה, כי לא למדה, יען מצותיה לא אבה הפר... בחייו היה אפס ואין ובמותו עפר ואפר/ה, נלקח הארון; אך בו לא היה - ספר".... ("משל אפר" [אפיטף פרודי]/... המאסף, ז"2: ע"ח. אדר, תקע"א).

אוניברסיטת מרכז פלורידה

17. ראה על פולמוס זה בספרי *The Age of Haskalah* (Leiden, 1979), pp. 54, 68

HISTADRUTH

on the

INTERNET

LOG-ON TO THE

INTERNET

for news about

HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

web site-<http://www.hist-ivrit.org>

e mail-HebrewUSA@aol.com